

RECENZIA

Eva Lenneis (Hrsg.): Erste Bauerdörfer – älteste Kultbauten. Die frühe und mittlere Jungsteinzeit in Niederösterreich. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien 2017, 479 strán. ISBN 978-3-7001-8220-7.

Publikácia vychádza ako prvý z jedenástich zväzkov v pripravovanej sérii Archäologie Niederösterreichs, v ktorej rozšírenou formou bude sprístupnený súčasný stav bádania v jednotlivých etapách kultúrneho vývoja. Sedemnástčlenný autorský kolektív pod vedením E. Lenneisovej podrobne spracoval a vyhodnotil obdobie od príchodu prvých roľníkov (lineárna kultúra) až po budovanie najstarších kultúrnych stavieb nositeľmi stredneolitických kultúr (lengyelská kultúra a kultúra s vypichovanou keramikou) na území Dolného Rakúska v priebehu 6. a 5. tisícročia pred n. l. Práca je rozčlenená do troch kapitol, z ktorých kapitoly 2 a 3 majú rovnakú skladbu podkapitol: sídliská; pochovávanie; kult a náboženstvo; materiálna kultúra; hospodárstvo – obchod – suroviny; absolútna chronológia. V závere oboch týchto kapitol je príloha so zoznamom literatúry, výsekmi máp jednotlivých regiónov a katalógmi nálezísk. Akurát kapitola 3 je rozšírená o stať venovanú kruhovým priekopovým útvarom.

Prvá kapitola (s. 16–53) je zameraná na zobrazenie geografického rozšírenia lineárnej kultúry, s ktorou je v strednej Európe spájaná nielen zmena formy hospodárenia, ale aj nástup nových technológií. Všetky tieto zmeny sa odrazili aj v spoločnosti. V stručnosti sú pri jednotlivých kultúrach opísané dejiny bádania a načrtnutý stav výskumu o lineárnej kultúre, lengyelskej kultúre a kultúre s vypichovanou keramikou. Na základe zintenzívnenia bádania o lineárnej kultúre narástol v posledných rokoch počet jej nálezísk na 451. Aj napriek tomu sú veľkoplošné výskumy v sledovanom území skôr ojedinelé. Podobné konštatovanie, absencia veľkoplošne preskúmaného sídliska, až na malé výnimky platí aj pre kultúru lengyelskú. Naproti tomu boli kruhové priekopové útvary/rondely systematicky vyhľadávané leteckou prospekciou a v poslednom období sa vo zvýšenej miere i geofyzikálne zamerali. V stručnosti je venovaná pozornosť aj vývoju chronológie lengyelskej kultúry a označovaniu jej vývojových stupňov. Podobne ako na Morave, aj v Dolnom Rakúsku mohla byť na základe analýzy keramiky z rondelov v Kameggu a Rosenburgu vytvorená detailná chronológia. Na území Dolného Rakúska nie sú doteraz celkom jasne doložené nálezové celky z protolengyelského stupňa, ako je tomu na území Slovenska (Bíňa/Lužianky) a Zadunajska (Bicske/Sé). V tomto období došlo k rozšíreniu kultúry s vypichovanou keramikou, ktorú možno nájsť na území predtým osídleným šáreckým typom. Ide o územie od severozápadného Dolného Rakúska až po kotlinu Horn. K dolnorakúskym nálezom, ktoré časovo patria k prechodu od protolengyelského stupňa k stupňu I lengyelskej kultúry je priradená jedna jama z Unterwölblingu. Vo vývoji lengyelskej kultúry bolo možné na základe veľkých nálezových celkov sledovať kontinuálny vývoj a vyčleniť v stupni I dve fázy a štyri podfázy. Pre II. stupeň lengyelskej kultúry platí členenie E. Ruttikayovej na tri podfázy, pričom vzhľadom na výskyt prvých medených nástrojov úsek IIc označila ako epilengyelský.

Rozšírenie oboch kultúrnych komplexov je vyhodnotené na základe prírodných faktorov. Autori state (1.2) si pri spracovávaní dát boli vedomí toho, že pre dosiahnutie porovnateľných výsledkov je nevyhnutné zjednotiť rozdielne spôsoby mapovania sídlisk alebo nálezových celkov. K zjednoteniu rôznorodých informácií o sídliskových areáloch podľa ich názoru s určitou pomocou využité súčasných trendov a technických vymožeností. Nejednotnosť vidia v tom, že do databáz a následne štatistík, sa k vyhodnoteniu dostávajú podklady, ktoré sú rozdielnej kvality. V takomto prípade dochádza ku korelácii sídlisk k sledovaným faktorom. Dokladajú to analýzou sídlisk v závislosti k rôznym faktorom, čo dokumentujú mapami alebo grafmi. Z analýzy vyplynulo, že sídliská lineárnej kultúry sa spravidla obmedzujú na suchšie a teplejšie klimatické zóny. Taktiež sa ukázalo, že takmer jedna tretina lokalizovaných sídlisk lengyelskej kultúry poskytla aj nálezy keramiky lineárnej kultúry. Pritom 21 % sídlisk je situovaných menej ako kilometer od nálezísk lineárnej kultúry. To poukazuje na skutočnosť, že aj v strednom neolite boli osídľované polohy z predchádzajúceho obdobia. Z pohľadu výskytu sídlisk sledovaného obdobia je zaujímavým zistenie, že tri štvrtiny známych nálezísk sa dnes nachádzajú na poľnohospodársky obrábanej pôde. K tradičným ukazovateľom patrí nadmorská výška, podložie, pôdny typ a vzdialenosť od vodného toku.

V podkapitole 1.3 je porovnaná štruktúra osídlenia a nálezová skladba v dvoch regiónoch. Kotlina Horn patrí k najintenzívnejším skúmaným oblastiam, čo dokazuje aj výskyt 52 nálezísk lineárnej kultúry a 85 lokalít z obdobia stredného neolitu. Naproti tomu oblasť okolo Melku je považovaná za spojovateľa Dolného Rakúska s hornorakúskou, resp. juhonemeckou oblasťou na Dunaji. V porovnaní s predchádzajúcou oblasťou je evidovaných iba trinásť nálezísk lineárnej kultúry, pričom keramika odzrkadľuje polohu územia. Objavujú sa typické zväzky línií vyplnené vpichmi, výnimočne v kombinácii s notou, ale zastúpené sú aj výzdobné prvky kesthelyskej a železovskej skupiny.

V posledných troch desaťročiach sa v priestore východne od St. Pöltenu uskutočnili veľkoplošné výskumy sídlisk, ale i pohrebiska, lineárnej kultúry v Ratzersdorfe a Pottenbrunne, ktoré poskytnú komplexnejší pohľad na vývoj sídliskových štruktúr v tejto oblasti.

Druhá kapitola (s. 54–256) je rozdelená do siedmich častí, z ktorých posledná poskytuje výseky máp s vyznačením všetkých dolnorakúskych nálezísk lineárnej kultúry, ako aj ich katalóg s uvedením príslušného prameňa.

Sídliská rozdielnej veľkosti vytvárali skupiny, tzv. sídliskové zväzky. V sledovanej oblasti boli sídliská, ktoré tvoria podstatnú časť nálezového fondu lineárnej kultúry rozdelené podľa vnútornej štruktúry, vzájomnej odlišnosti, ale i nálezového inventára do štyroch skupín. Ide o osobité, centrálné alebo veľké sídliská, sídliská strednej veľkosti (okrajové) a samostatné dvory. V každej z definovaných skupín sú opisným spôsobom priblížené lokality aj s charakteristikou ich nálezových situácií. Pre sídliská lineárnej kultúry bol zavedený systém tzv. dvorov, na báze ktorých sa vymedzuje priestor, kde bol vybudovaný dom. Aj na základe nich je možné sledovať jednotlivé stavebné fázy. Podrobnejšie analyzovanie stavebných fáz

a jednotlivých domov obmedzuje stav ich publikovania, čo autori konštatujú na viacerých miestach. Samostatne sú vyhodnotené sídliskové objekty ako sú studne, ohniská alebo pece, garbiarske jamy a priekopové systémy.

Podobne ako pre iné územia, aj pre Dolné Rakúsko platí konštatovanie, že počet hrobov, resp. pochovaných v porovnaní s počtom odkrytých domov je vo veľkom nepochopiteľné. Zo skúmanej oblasti sú evidované štyri pohrebiská (Kleinhadersdorf, Ratzersdorf, Eggenburg a Mitterndorf) s výrazne rozdielnym počtom hrobov. Samostatnú skupinu tvoria kostrové nálezy v rámci sídliskového areálu, ktorých je v súčasnosti registrovaných viac ako šesťdesiat z takmer dvadsiatich nálezísk, pričom tretina z nich sa zistila v Asparne/Schletzti. Vo výbave hrobov sú sledované odlišnosti, ktoré vyjadrujú status pochovaných. Ako odlišenie pohlavia zomrelého sú považované ploché sekery, silicítové hroty šípov, prevrätané zuby, mlynky a niektoré ďalšie predmety. Rozdielnosť vo výbave dokladajú aj ozdoby vyhotovené zo spondylu. Podkapitolu o hrobových nálezoch doplnia antropologický rozbor, doplnený o analýzy izotopov stroncia na pohrebisku Kleinhadersdorf.

Z nálezov lineárnej kultúry práve figurálna plastika a plasticky zdobená keramika antropomorfnými alebo zoomorfnými aplikáciami vyvoláva diskusiu o ich funkcii. Na základe výsledkov výskumu na nálezisku Brunn 2, ktoré predstavuje najstaršiu vývojovú fázu lineárnej kultúry v strednej Európe, načrtli autori otázku vzniku idolov. Dolnorakúske exempláre rozdelili do štyroch vývojových fáz lineárnej kultúry, pričom konštatujú, že ich najčastejší výskyt je vo fáze „notovej“ (LBK II/III). V porovnaní s fázami lineárnej kultúry (obr. 2.4.1_02) ide zrejme o prechod medzi II. a III. fázou a idoly označené ako neskorá fáza lineárnej kultúry patria jej III. fáze.

Keramický inventár získaný v posledných desaťročiach umožnil postupne precizovať náplň jednotlivých chronologických stupňov v rámci vývoja lineárnej kultúry v Dolnom Rakúsku. Keramické tvary a výzdobné motívy sú pre jednotlivé fázy v hutnej forme opísané, i s odkazom na príslušné nálezové celky a doplnené obrazovou časťou. Nechýbajú ani odkazy na analógie v susedných oblastiach. Otázkou zostáva, či vpichmi vyplnené zväzky je potrebné považovať za „západný“ výzdobný prvok (s. 137), alebo ho treba hľadať v kesthelyskej skupine lineárnej kultúry v Zadunajskej alebo v prostredí južne od Karpatskej kotliny. V súboroch štiepanej industrie lineárnej kultúry z Dolného Rakúska sú zastúpené viaceré druhy silicítov a ich typová skladba zodpovedá obdobným náleziskám na iných územiach. Text mohol byť doplnený tabelou s celkovým počtom analyzovaných artefaktov, ich typologicko-surovinového zloženia a počtom nálezísk. Brúsená industria, v ktorej boli vyčlenené tri typy nástrojov, je viac známa z pohrebísk ako zo sídlisk, kde sa vyskytuje skôr vo fragmentoch. Pomerne stručne sú podľa typov spracované aj nálezy z kostí, zvieracích zubov a parohoviny, ktoré dotvárajú obraz materiálnej kultúry.

V časti venovanej hospodárstvu, výmene a surovinám (2.5) sú analyzované ľudské aktivity – poľnohospodárstvo, zber plodín, chov dobytky, lov a prospektorstvo, ktoré boli hybnými silami neolitizačného procesu v západopanónskej oblasti. K využívaniu daností krajiny v priebehu staršieho neolitu napomáhali klimatické pomery, ktoré v tejto časti územia spadali do „teplého optima stredného holocénu“, čo je obdobie medzi 8500 až 5500 BP. S týmto obdobím je spojená aj otázka zalesnenia oblastí, ktoré boli poľnohospodársky

využívané. Palynologické analýzy poskytujú v tomto smere čoraz ucelenejší obraz. O spektre pestovaných kultúrnych rastlín, ktoré boli získané z najvýznamnejších dolnorakúskych nálezísk lineárnej kultúry, svedčí publikovaná tabeľa (obr. 2.5.1_tabeľa 01). Archeobotanický výskum disponuje s dostatočnou databázou, čo umožňuje porovnanie so súvekými kultúrami. Naproti tomu je stav archeozoologického výskumu neuspokojivý, k čomu prispieva aj skutočnosť, že zvieracie kosti práve z obdobia staršej lineárnej kultúry sú zle zachované. Pokiaľ ide o divo žijúce zvieratá, je medzi náleziskami sledovaný rozdiel v zastúpení jednotlivých druhov. V kostrovom materiáli sa zistili aj kosti ešte v neolite vyhynutého divého somára. Rozdielnosť zastúpenia jednotlivých zvieracích druhov lineárnej kultúry, v porovnaní so starčevskou a križskou kultúrou, zreteľne vyjadruje obr. 2.5.2.3_02. Napriek tomu, že k analýze je obmedzené množstvo nálezového materiálu, ich súhrn jednoznačne svedčí o uprednostňovaní niektorej činnosti súvisiacej s využívaním krajiny.

Napriek neustálej snahe precizovať metódu C¹⁴, musí sa jej v rámci stanovenia absolútnej chronológie pri interpretácii nameraných hodnôt naďalej venovať veľká pozornosť, pretože nie všetky získané dáta zodpovedajú relatívnej chronológii. Dokazuje to i skutočnosť, že z náleziska Brunn/Gebirge bolo pre zostavenie chronologickej škály zo 60 meraní použiteľných iba 39 vzoriek. Obdobná redukcia vo využiteľnosti dát bola aj pri vzorkách z lokalít Mold alebo Rosenberg. Napriek tomu, že na základe získaných dát C¹⁴ nie je možné precízne vyčleniť, resp. jasne ohraničiť jednotlivé časové úseky, bolo v rámci lineárnej kultúry vyčlenených osem chronologických stupňov s časovým rozpätím 5650/5600–4900/4800 pred n. l. (obr. 2.6_02). Koniec vývoja lineárnej kultúry a začiatok lengyelského kultúrneho komplexu by podľa doterajších poznatkov mohol v Dolnom Rakúsku spadať do obdobia okolo roku 4800 pred n. l.

Lengyelská kultúra a kultúra s vypichovanou keramikou (kapitola 3) sa v porovnaní s predchádzajúcim vývojom prezentujú nielen úplne novou typológiou keramiky a výzdobnými technikami, ale najmä výraznou zmenou stavieb a štruktúrou hospodárstva. Územie Dolného Rakúska sa v tomto období stalo oblasťou, na ktorom sa obe kultúry rozšírili rôznou intenzitou.

Pokiaľ ide o výskum sídlisk z obdobia stredného neolitu, dochádza k zaujímavému konštatovaniu. Napriek skutočnosti, že z tohto obdobia je známych podstatne viac nálezísk v porovnaní s predchádzajúcim obdobím, ich samotný výskum sa v posledných rokoch obmedzil najmä na odkrývanie kruhových priekopových útvarov. Zo skúmaných nálezísk sú bližšie opísané tie, na ktorých boli dokumentované pôdorysy domov. Z nich treba spomenúť systematicky skúmané sídlisko v Michelstettene pri Asparne/Zaya (obr. 3.1_03), kde na zhruba hektárovej ploche boli zachytené dva pôdorysy domov. Domy zo staršej fázy stredného neolitu sa výrazne líšia od domov lineárnej kultúry, a to predovšetkým v odlišnom pôdorysnom usporiadaní stĺpov, ktoré tvorili steny. K riešeniu problematiky zástavby výrazne prispela letecká a geofyzikálna prospekcia nálezísk, čo sa odráža v spracovaní celkových plánov sídlisk, ale aj vo vyhotovení virtuálnych rekonštrukcií.

Úplne novým fenoménom stredného neolitu sa stali kruhové priekopové útvary s drevenou palisádou – rondely, rozšírené na širšom území strednej Európy. Ide svojím spôsobom o monumentálne drevozemné stavby, ktoré tvorili súčasť sídlisk a boli na základe datovania C¹⁴ budované

v priebehu rokov 4850/4750 až 4650/4500 pred n. l. Vyše 130 dokumentovaných rondelov z územia Dolného Rakúska vykazuje rozmanitú pôdorysnú dispozíciu (obr. 3.2.1_05). Okrem viacerých spoločných znakov sa odlišujú počtom priekop i vchodov a ich priemer sa pohybuje v rozpätí od 45 do 180 m. Okolo ich funkcie je rozsiahla diskusia, v rámci ktorej sa predpokladá ich význam v kultúrnych alebo kultových centrách či zhromaždiskách. Rozpracované sú aj teórie, že ide o astronomické observatóriá. Zvýšený záujem o výskum rondelov inicioval v roku 2003 vznik skupiny bádateľov, ktorí v rámci svojho projektu uskutočnili rozsiahlu terénnu prospekciu. Získaná databáza umožnila podrobne rozpracovať jednotlivé stavebné prvky rondelov, ich situovanie v krajine a na základe deponovania nálezov predpokladať ich pravdepodobnú funkciu v živote spoločnosti (s. 296, 297). Samostatnú časť skúmania rondelov predstavuje diskusia v rámci orientácie vchodov na hviezdy, resp. mesiac (obr. 3.2.2_01; tabeľa 3.2.2).

Pomerne stručne je zhrnutý spôsob pochovávaní, čo vyplýva aj z toho, že v porovnaní s lineárnou kultúrou nie je doteraz z Dolného Rakúska z obdobia stredného neolitu známe pohrebisko (na rozdiel napr. od Maďarska). Zo sledovaného územia sú známe iba ojedinelé hroby lengyelskej kultúry, ktoré sú situované v priestoroch sídlisk. Na ich podklade sa zatiaľ dajú iba čiastočne načrtnúť uplatňované pohrebne praktiky, ale aj variabilnosť zloženia výbavy uloženej do hrobu. Spomedzi hrobov sa vymyká skupina deviatich hrobov – štyria muži a päť detí – odkrytá v priestore rondelu vo Friebritz (obr. 3.3_07), ktoré vykazujú rozdielnú orientáciu a ich výbavu tvorilo viacero nádob a kamenných artefaktov. Vo vzdialenosti 10 m od nich sa zistil dvojhrob, v ktorom boli zomretí uložení na sebe. Stopy na niektorých kostiach i lebkách naznačujú, že išlo o ich zámerne poškodenie, čo mohlo súvisieť s kultom. S otázkami kultu alebo náboženskými predstavami súvisia plastiky vyhotovené z hlíny, ktoré znázorňujú ľudské postavy alebo zvieratá. Samostatnú skupinu tvoria antropomorfné nádoby, zastúpené fragmentom okraja s rytou výzdobou znázorňujúcou ľudskú tvár z Eggendorfu am Walde. Figurálna plastika z dolnorakúskych nálezísk stupňov I a II lengyelskej kultúry vykazuje rad spoločných znakov s obdobnými exemplármi v susedných územiach. Hoci sa o význame tejto skupiny nálezov veľa diskutuje, je nesporné, že v živote vtedajšej spoločnosti zohrávala významnú úlohu.

Keramika, tvary nádob a ornament tvoria pramennú bázu pre stanovenie relatívnej chronológie. Vypracovanie kódu tvarov a výzdobných prvkov poskytlo nielen kvantitatívne, ale i jej kvalitatívne seriacné vyhodnotenie, do ktorého bolo zahrnutých desaťtisíc nádob zo 48 nálezísk I. stupňa lengyelskej kultúry. Interpretácia seriacnej matrice umožnila vyčleniť vo vývoji keramiky dve fázy (Ia a Ib) a v rámci nich pre každý stupeň ešte dve podfázy s tým, že Ia2 a Ib1 naznačujú prechodnú fázu. Keramické tvary sú podrobne rozkreslené na typologických tabuľkách (s. 333–338) aj s ich numerickým kódom. Obdobným spôsobom bola analyzovaná rytá a plastická výzdoba, ale aj maľovaný ornament. V stupni II lengyelskej kultúry sa objavujú identické tvary nádob (obr. 3.5.1.1_20), ako sú hrnce, poháre, putne, misy, šálky. Oproti výskytu v I. stupni sa však v tomto stupni maľovaný ornament na keramike objavuje oveľa zriedkavejšie. Nálezy nádob kultúry s vypichovanou keramikou, ktorých výskyt je v Dolnom Rakúsku doložený na 21 nálezískach, profiláciou naznačujú na hruškovitě exempláre známe z oblasti Čiech a Moravy, ale

doložené sú aj fragmenty zdobené vpichmi, ktorých výskyt je v oblasti Bavorska (keramika je v poslednom období označovaná ako juho-východobavorský stredný neolit).

V surovinovom zastúpení štiepanej industrie v strednom neolite je pravidelný výskyt arnhofensského rohovca, čo odzrkadľuje odlišnosť prípravy jadier. V lineárnej kultúre dominovali jadrá pripravené z konkrécií, ale v nasledujúcom období prevažuje ich zhotovenie z doskovitých silicítov, ktoré boli oveľa vhodnejšie na výrobu čepeľí. Tie sa vyznačovali úzkym a dlhým tvarom a pri ich odbíjaní odpadla komplikovaná príprava úderovej plochy. V nálezoch sa vyskytujú artefakty vyhotovené z obsidiánu, maďarského rádiolaritu, rohovcov typu Krumlovský les i silicitu krakovsko-česťochovskej jury, čo poukazuje aj na kontakty so vzdialenejšími oblasťami (obr. 3.6.3.1_01). Samostatnú skupinu kamenných predmetov predstavujú nálezy brúsenej industrie, kde sa ako nový nástroj objavuje sekeromlat, na ktorom býva otvor pre násadu spravidla súběžný s hranou ostria. Práve kopytovitý klin v tvare sekeromlatu je považovaný za dedičstvo lineárnej kultúry. Takmer na všetkých neolitických nálezískach sa vyskytujú kamenné artefakty používané ako drvidlá, rozťierače alebo podložky.

Poznanie roľníctva a využívanie krajiny je založené na analýze archeobotanických makrozvyškov z jedného jediného stredoneolitického náleziska – z výskumu rondelu v Kameggu, kde bolo získaných takmer 3200 zvyškov kultúrnych rastlín (obr. 3.6.1_tabeľa 01). V porovnaní so susednými krajinami ide o málo rozsiahlu databázu. Čo sa týka zastúpenia kultúrnych rastlín, nie je pozorovaný výraznejší rozdiel v ich spektre s predchádzajúcimi fázami lineárnej kultúry. Nápadným znakom archeobotanického inventára z lokality Kamegg je výskyt divo rastúcich druhov rastlín (obr. 3.6.1_tabeľa 03). Analýza archeozoológického materiálu naznačuje, že oproti predchádzajúcemu obdobiu sa výraznejšie zvýšil podiel divo žijúcich zvierat (obr. 3.6.2.1_01), čo sa kladie do súvisu s lovom. Na základe rozboru nálezových celkov kostí v chove domácich zvierat prevažuje hovädzí dobytok nad ošípanými. Medzi jednotlivými nálezískami je badateľný rozdiel v zastúpení jednotlivých druhov chovaných zvierat (obr. 3.6.2.2_01).

Absolútne datovanie šiestich stupňov lengyelskej kultúry zohľadňuje postupné vypracovanie jednotlivých chronologických úsekov na základe dát C^{14} (obr. 3.7_01) a analýzy keramiky z uzavretých nálezových celkov. S počiatkom lengyelskej kultúry, podľa dostupných dát C^{14} , úzko súvisí vyznievanie lineárnej kultúry v Dolnom Rakúsku. Podobne ako pri vyčlenení chronologických stupňov lineárnej kultúry, aj pri kultúre lengyelskej by bolo vhodné synchronizovať stupne so susednými územiami.

Na záver je potrebné skonštatovať, že v publikácii je sústredené množstvo dôležitých informácií k jednotlivým nálezískam, vrátane kresbovej dokumentácie, mapových podkladov a plánov, ale i literatúry/prameňov. Podrobná databáza umožnila vytvoriť register nálezísk lokalizovaných pomocou GIS. Ide o publikáciu, ktorú budú bádatelia zameraní na obdobie lineárnej kultúry i kultúry s vypichovanou keramikou a prvých dvoch stupňov lengyelskej kultúry s obľubou vyhľadávať.

Ivan Cheben

Príspevok vznikol s podporou grantového projektu 2/0107/17 agentúry VEGA.